

ւոյն Սրբոյ շնորհագիրտ Կուսին յանա-
պական արգանդին զորդին Աստուծոյ, ան-
հասական պայմանաւ»¹:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ սրբազան պաշտամանց
մէջ Ս. Կոյսն ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ հռչակող եր-
գերը անբաւ են. և ամէնէն ցայտուն՝ ժա-
մանունները. «ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ զրեզ խոստո-
վանեալ երկրպագէ Եկեղեցի ոչորսփառաց».
և անոր եով «Աղաչեմք զրեզ Ս. Կոյս Մարիամ
Աստուածածին... որ զամենայն գոյութեանց
զՍտեղծիչն ծնար անձնապէս». ու «Աստուա-
ծածին անհարսնացեալ, զԲանն անկիրքն յը-
ղացար և զԱստուածն անխնայիսն ծնար»:

ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ իր դասական ու աստուա-
ծաբան գրչով՝ Ծնեղեան ու Վերափոխման
շարականներուն մէջ անբաւ գանձ ունի.
«Յոյս և փրկութեան մայր», «Ստեղծողին
մայր», «Որ զարարչակից Բանն գոյացեալ
ստուգապէս աշխարհի ծնար», «Նոր սրան-
չելիք... Կոյսի ծնանի Ստուած և մարդ»:

ՍՏ. ՍԻՆԵՑԻՆ ամէնէն առատաբան,
պատկերալից և վեհամասն է Աստուածա-
մօր ընծայած տողերուն մէջ. կարեւորներէն
միայն զոյգ մը կը բաւէ զմեզ դիւթելու.
«Զանապական Կոյսն Մարիամ Աստուածածին
խոստովանի Ս. Եկեղեցի», «Տեսին զար-
խանալի զօրութեանց զԱստուած մարմնով
առ ի քեզ ծնեալ. իսկ Եկեղեցի Որդոյ քո
Աստուածածին զրեզ խոստովանի»:

ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅՆ քնարին թելերը կ'եր-
գեն, կը զմայլին ու կը նուաղին Տիրա-
մօր սիրով. «ՆԱՐԵԿԱՅԻՆ մէջ իր բոլոր տեւ-
չերը, արուեստն ու պատկերասրահները կը
ձգտին վեր հանելու գերագոյն փառքը որ ԱՍ-
ՏՈՒԱԾԱԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ է. «Մայր կարեա-
մատոյց Ստեղծողին». «Ո՛վ ամենասուրբ, ա-
րարչընկալ Տիրոջի և Աստուածածին, որ
զանտանելին երկնի բարձրութեան և երկրի
բայնութեան, ծովոյ խորութեան և անդերոյց
անհասութեան, զ'ի քեզ մարմնացեալն իս-
կութեամբ եռքեան յորովայն անձուկ սուրբոյ
քոսն սեկեկի կրեզ գօրեցեր». «Միածինն Հօր՝
և քեզ անդրանկի... Մայրոյ Բարձրեայ Տեսնե
Յիսուսի»:

ՍԱՐԿԱՒԱԳ Վ. ի խորհրդապաշտ վերա-
ցումներէն. «Անբաւելոյն քովանդակութիւն,

և պարագրոշիւն անպարագրականի եռ-
քեան, սկիզբն անսկսմանն, և անժամանա-
կէին սահման ժամանակական» (Սոփեբք):

Զանց ընելով Շնորհալույսն և այլ հոգեւը-
ւագ երգիչներու տաղերը, իրեն ճարմանդ
Աստուածամօր լուսանիւթ պատմութեանին
կը կնքենք ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿ. Սիւնեցւոյն
տողերով. «Արդ զի՞նչ այլ առաւ օրինակի
առեալ ի մէջ ընծայեցո՞ւք քեզ, Ս. Աստուա-
ծածին, ո՛չ սպարէն անցեր ըստ միտոյ, ո՛չ
սպարէն եղեր ըստ բան, ո՛չ սպարէն գեր
ի վերայ գտար երկրոցս. և այս յաւետ յիրա-
ւի, զի զԱստուած ընկալար, զի զԱստուած յը-
ղացար, զի զԱստուած ծնար, զի զԱստուած
կարեւորեցեր, զի զԱստուած գոյեցեր»:

Գեղեցիկ և սիրալի պիտի ըլլար հոս
պարզել մեր սուրբ Հարց հիւսած բոլոր
գովեստներն ու փառապատկաները ամէն
դարէ՝ ի պատիւ Աստուածամօր: Եւ եթէ
այդ հնարաւոր չէ այս անձուկ էջերուն
մէջ, թող բաւեն այս նմոշները՝ ճաշակը
տալու մեզի այն անմահ գեղեցկութեանց
և երանաւետ բուրումներուն, որոնք կը
բարձրանան Տիրամօր՝ աստուածավառ
խնկանոցէն Հայ Եկեղեցւոյ որ ամէն ազգէ
աւելի հին և նոյնիսկ առաքելական դարէն
յիշատակ ունի Ս. Կուսին բարեպաշտու-
թեան՝ որպէս Աստուածամօր. վկայ աւան-
դութիւնը Ս. Բարթողիմէոսի ի Հայս բե-
րած Տիրամօր պատկերին² Հոգեւոյ վանքի.
որուն կ'աւանդէ անշուշտ «ԶԵԼԵՆԱՆԱՊԻՐ
անարատ ծնողի քո»³. վկայ Տիրամօր տօ-
ները Դ-Ե դարերէն, այնքան հրաշագործ
պատկեր, տաճար ու վանք, գրական ու
գծագրական ամբաւ էջեր. հուսկ մեր ծե-
րունիներուն հաւատքը՝ որպէս կտակ մեզի
և յաջորդներուն:

Հ. ԵՂԱՍ ՓԵՁԻԿԵԱՆ

1. Ազաթանգեղոս, էջ 287. (տպ. 1930). - 2. Անդ.
էջ 287-8. - 3. Խորենացի. մանգր. 283. - Ճառքնա-
ք. (Ս. Ղազարու). - Աւետիքեան. Բցար. շարակ.
353. - Ազգեր. Վրբ. Սրբ. հտ. Թ. 436. - 4. Սահակ
կաթ. (Է դար). Շարական Խաչի.

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՎԻՇԱՊԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

(ՓԻՒՆԻԿ ԹԷ ԱՐԾԻԻ)

(Շար. տես Բազմ. 1931 էջ 300)

Գրականութեան մէջ պատահածին պէս
Հպատակեցաւ գորգաշինութեան գեղա-
րուեստական արհեստին մէջ: Մինչ Պար-
սից տաղասացական գրականութիւնը զար-
գացած էր ժԲ դարուն, գորգաշինութիւնը
միայն ժՁ դարուն յայտնուեցաւ, քիչ մը
անակնկալօրէն. (օրինակ Արտեպիլ շի-
նուած Մահմետական Մագսուտի ժՁ դա-
րուն գորգը) մինչ գորգաշինութիւնը Հայոց
մօտ պատմականօրէն Ը դարէն իսկ կը
սկսէր (կատարեալ կտորներ զարգացած
արուեստի եւ արհեստի ճիւղերով ժԳ դա-
րէն ունինք). որով պարսիկ ժՁ դարուն
արուեստը չէր կրնար արդէն իր գոյու-
թեան շատ ու շատ առաջ գոյութիւն ունե-
ցող Հայ գորգաշինութեան արուեստին հա-
մար ըլլալ այն՝ ինչ որ Պարսիկ գրականու-
թիւնը եղաւ Միջնադարեան Հայ Տաղա-
սացութեան համար: Ասկէ զատ ժԲ դա-
րէն սկսեալ խաղաղութեան կարճ շրջան-
ներ վայելեց Հայաստան մինչեւ ժԳ դար
(1375ին ինկաւ Կիլիկիան, վերջին Հայ-
կական անուանական ինքնավար կեդրոնը),
և Թաթարական տիրապետութեան տակ
Հայը իր վայելած բաղդատական հանգրա-
սութեամբ կրցաւ ծլեցնել ու ծաղկեցնել
հետեւողական գրականութիւն մը, մինչ
էր գորգաշինութիւնը ծաղկիլ սկսաւ ի
Պարսկաստան, ժՁ դարէն սկսեալ Հա-
յաստան ալ աւելի անտանելի, քայքայ-
ման, փճացման, անշրջանական կեանք մը
ապրեցաւ: ԺԷ դարուն մոլեռանդ Մահմե-

տական բռնատիրութիւնը այնպիսի աղե-
տալի համեմատութեան մը հասաւ որ Հայ
գրականութիւնն իսկ, որ հետզհետէ ազ-
գային նկարագիրը կը կորսնցընէր, ջնջուե-
ցաւ, բնիկ ժողովրդին հետ ամէն բան
արմատախիլ եղաւ ցիրուցան ընելով Հայ
արուեստը ու մշակոյթը. որով մենք պարս-
կական գորգաշինութեան արուեստին ծաղ-
կումէն օգտուելու առիթ կամ միջոց չու-
նեցանք, եւ նոյն իսկ կրնանք ըսել որ
մեր բռնագաղթ եղած ժողովրդին եւ ար-
ուեստին շնորհիւ միայն Պարսիկ գորգա-
շինական արուեստը գոյութեան իրաւունք
ստանալով զարգացաւ: Ահա թէ ինչու
Ս. Ս. ի նման չեմ խորհրդ թէ «Պարս-
կական արուեստը մանաւանդ մոնկոլեան
շրջանին, իրր միջնորդ ծառայած կրնայ
ըլլալ» Հայկական արուեստին մէջ եղած
իրր թէ Զինական փոխառութեանց հա-
մար: Այդպիսի ազդեցութիւն մը կամ ազ-
դեցութեան միջնորդութիւն մը պէտք էր
որ ամենէն առաջ երեւէր մեր մանրա-
նկարչական արուեստին մէջ, որ սակայն իր
խորքին մէջ կը պակսի, եւ ուր հետքեր
կան Արաբականին. ակնարկութիւնս հայ
աշխարհիկ մանրանկարչութեան մասին է.
որ խորանի կազմութեան եւ թռչնոց, կեն-
դանեաց ու բոյսերու ձեւերուն:

Եթէ Զինական շատ մանր մոլեր հետ-
քեր ուզենք տեսնել Հայ գորգաշինութեան
գծարուեստին մէջ, ատոնք եղած են Արաբ
տիրապետութեան վերջին շրջանին, իսկ

Սեւեռեաններուն սկզբնականին՝ երբ սա-
կայն Պարսիկ Գործաշինութիւնը գոյու-
թիւն չունէր դեռ, եւ Պարսիկ գծագրական
արուեստն իսկ զուտ չինական բան մըն
էր Հայկականին հակոտնեայ իր բնապաշ-
տութեամբ, որմէ մերոնք հեռու մնացին:

Mr. Pope խնդիր մ'ալ կը յարուցանէ
«Թրքական ծագմամբ Մահմետական...
ցեղ մը որ հաւանաբար կապածեւ հիւս-
ուածքը Արեւմտեան Ասիա ներմուծեց,
ցեղ մը որ զանազան գործեր չըրաւ բազ-
մաթիւ տարբեր տէրերու համար (Հայոց
կ'ականարկէ), բայց որ աշխատեցաւ իրեն
համար եւ հիւսեց իրեն գորգերը:... Հա-
մաձայն շատ որոշ աւանդութեանց, որ մին-
չև վերջերս յամառօրէն կը յիշուին Կովկա-
սի մէջ, թէ վիշապ գորգերը հիւսուած են
թրքական ծագմամբ մանր ցեղէ մը որ ժԳ-
դարուն Կասպից ծովուն հիւսիսային շրջա-
նէն եկաւ Կովկաս, փախչելով թիմուրի
ճնշումէն եւ իրեն հետ բերելով Չինական
գծածներ որոնք աւելի վաղ ժամանակ-
ներուն միջին Ասիոյ ներկայացուած էին
Մոնղոլներու կողմէն»¹: Այս անհետեւ
վարկածին արդէն պատասխանած եմ²,
որով հոս զայն կրկնելու կը զգուշանամ.
միայն որոշ է թէ գորգաշինութիւնը (կապա-
ձեւ հիւսուածքը) Բ-Թ դարէն իսկ գոյու-
թիւն ունէր ի Հայս. ու այսպէս Mr. Pope-ի
տեսութեանը պատասխանել աւելորդ իսկ
է: Նոյն այս հեղինակը ըրած է ուրիշ
դիտողութիւններ ալ, որոնց, ինչպէս ըսի,
հատիկ հատիկ պատասխանելու նեղու-
թիւնը կատարած եմ, իսկ մասնաւոր դի-
տողութիւն մը՝ որ դարձեալ իրն է՝ աւելի
վերջը նկատի առնել ստիպուած եմ, նախ
ստիպողական ըլլալով ծանրանալս ուրիշ
կէտի մը վրայ զոր վերապահեցի յաջոր-
դող տողերուն, թէև իրապէս աւելի առաջ
խօսելու էի:

Երբ քրիստոնէութիւնը հայոց մէջ հաս-
տատուեցաւ, վիշապն ալ, ինչպէս ըսի,
ինկաւ իր գրաւած բարձրութենէն, դիրք
մը որ արդէն խախտած էր Արիական —
Պարթեական ազդեցութեան տակ: Քրի-
ստոնեայ Հայ Ս. Հայրերը սկիզբէն իսկ

չքաղեցին աշխատեցան վիշապին ազդե-
ցութիւնը ամէն բանի մէջէն որ կրօնքին
հետ կապ ունէր: Վիշապը այսպէս չէ-
զորացուեցաւ: Նոյն իսկ գիտական կեր-
պով հայ գիտուն կղերը ուզեց պարզել
վիշապին խորհրդաւորութիւնը. մեծ հե-
տաքրքրութեամբ և ուրախութեամբ հե-
տեւեցայ և օրինակեցի Յովհաննէս սար-
կաւազ վարդապետի այդօրինակ մէկ գրու-
թիւնը զոր կը յուսանք ի մօտոյ թերթիս
մէջ հրատարակել: Արհեստներուն և գրա-
կանութեան մէջ, ժողովրդեան հաւատա-
լիքներուն, աւանդութեանց, սովորութեանց
մէջ քարէ վիշապը անցեալին մէկ վի-
ժածը նկատուեցաւ, անոր տեղ քրիստո-
նէական օծմամբ ուխտատեղիներ հաս-
տատուեցան: Կիրակոսի պատմած Յով-
հաննէս Օձնեցիի Ուձուն աւանին մօտ
պատահած վիշապներուն օրինակին պէս,
ուր որ քրիստոնէութիւնը չկրցաւ բնաջինջ
ընել վիշապը, զայն քրիստոնէական հրաշ-
քով մը սրբացուց, քրիստոնեայ մկրտեց
և թողուց որ ժողովուրդը շարունակէ պաշ-
տել, ու հետզհետէ վիշապը (որ ջուրէն
անբաժան էր) դաժիկին մտքին մէջէն ջրն-
ջուեցաւ, և սակայն ջուրը մնաց իբր'
պաշտաման ուխտատեղի: Քրիստոնէու-
թիւնը Արիականութենէն աւելի շուտով
կրցաւ իր վիշապաքաղութեան մէջ յա-
ջողիլ, և իր անմիջական ազդեցութեան
տակ գտնուող ճարտարապետութեան, քան-
դակագործութեան և գրականութեան մէջէն
կրցաւ մասամբ արմատախիլ հանել, ու-
րոնցմէ նախաքրիստոնէական շրջանէն ծա-
նօթ են «Սրբոհանի լանջին կանգնեցրած է
Անահիտի կոթողը. նման Արագածի Ղան-
գաֆէր լճակի ափին գտնուած Բազարոն
վիշապներին կամ Գանձա լճակի ափին
մինչեւ օրս կանգնած կոթողին, և Շիրակի
Սոգիւղի գիւղի վիշապական աւազանները՝
դէմ — գերեզմաննոցում կանգնած վիշապ
արձանին. որոնք ամենն էլ բարերար»

1. Հայկական Վիշապ Գորգերու Առասպելը — Թարգ.
Անդ. Իմ կողմէս. Բազմավէպ 1930 էջ 382. — 2. Իմ
նոյնին պատասխանս. Բազմավէպ 1930 թիւ 10.

տարար կանգնած են մնացել մինչեւ Ի.
դար: Սրբոհանի լանջի այս կոթողի տա-
կից բխում է մի առատաջուր աղբիւր,
Գերագոյն Յայտնութիւն համարուած, որը
վազում և լցում է Ոսկէ լճակը, որը
Ոսկիաւօր Գիրկն է կոչուած բնիկներից»¹:

Մանրանկարչութեան մէջ՝ որ աւելի
աւանդութեանց կապուած էր իր կազմու-
թեան խորքին մէջ՝ վիշապը նոյնպէս գրեթէ
բնաջինջ եղաւ, բաց ի անօրինակ պարա-
գաներէ, օր. 1197էն հասած Սկեւոս ձե-
ռագիր աւետարանին մէջ, ուր թէեւ վի-
շապին նկարագիրը խաթարուած, վիշապը
պահեց գոյութիւնը: Ուրիշ արհեստներ ու-
րոնք ծաղկեցան ի Հայս, մութ մնալուն
համար չենք կրնար ներկայացնել աստ:
Իսկ հիւսուածեղէնը իր բոլոր ճիւղերով
կը մնայ թանկագին, բեղմնաւոր, ընդար-
ձակածաւալ դաշտ մը, որ սակայն անմը-
շակ կը մնայ մեր ուսումնասիրական ի-
րականութեան մէջ. ասկէ գորգաշինու-
թիւնը բացառութիւն կը կազմէ, և այս
մասին է միայն որ պիտի կրնամ ծանրա-
նալ:

Հայ քրիստոնէութիւնը միւս վերոյի-
շեալ միջոցներուն հետ գործածեց նկարը՝
վիշապը ստորնացնելու, ատելի ընելու,
չար ներկայացնելու համար, լիահագագ
և անվարան երգելով «Զգուիս վիշապին
Փրկիչն ջախջախեաց» և այլն. (կանոն
Բ. աւուր Յայտնութեան). ուզեց հաւա-
տալ և հաւատացնել վիշապին պարտու-
թիւնը. ասիկա բաւական չսեպելով՝ հայ
Քրիստոնէութիւնն ալ զինած է ձիաւոր
Ս. Գեորգը վիշապաքաղ տէգով մը, մը-
կերճուած գետնագալար վիշապին չարա-
շունչ բերնին մէջ: Նոյնպէս նաեւ Ս.

Սարգիսը: Էջմիածնի մէկ հին վարագոյ-
րին մէջ (Ս. Գեորգի) Ս. Թէոդորոս ալ
նոյնը կը կատարէ. դիտելի է իրենց նմա-
նութիւնը վիշապաքաղ Վահագնին հետ²:
Ե(ղիշէ) Ե(պիսկոպոս) Դ(ուրեան) խօսե-
լով վիշապասպանութեան վրայօք կ'ը-
սէր. «Քրիստոնէութեան նախկին թուա-
կաններուն մէջ այդ փրկարար դերը վե-
րագրուած էր ձիաւոր Սուրբերուն՝ ինչպէս
ակնարկեցինք կանխաւ: — Այդ հրաշա-
գործութիւնը կ'ընծայուի շատերուն՝ ինչ-
պէս և Ս. Իլարիոնի, Պաղեստինացի
մեծահռչակ կրօնաւորին, որ երբեքն այ-
ցելած ըլլալով Դաղմատացուց Եպիդաւ-
րոս քաղաքը, ուր վիշապ մը մեծամեծ
չարիքներ կը գործէր՝ կուլ տալով մարդ
ու անասուն հաւասարապէս, հրամայեց
տեղւոյն բնակիչներուն խարոյկ մը վա-
ռել, և ինքն սկսաւ աղօթել. «Եւ ահա
գայր վիշապն իբրեւ յուժնեղ ուռկանեալ»:
Իլարիոն բռնեց ու կրակը նետեց զայն.
(Սովեբը, ԻԲ. էջ 125-126): Ս. Աթա-
նազինէս ալ իր ձեռքի ստիւրակէ գա-
ւազանովը կը զարնէ և կը պայթեցնէ
նոյնչափ վտանգաւոր օձ մը. (Վարք և
Վկայաբանութիւնը Սրբոց, Ա. 50)»³:
Յարգելի սրբազանը անշուշտ տարբեր
պատճառի կը վերագրէ այս վիշապասպա-
նութիւնները: «Բոլոր գազաններէն օձը
միայն չէ մոռցած իր թշնամութիւնը, ա-
ռաջին մարդասպանը, ինչպէս կը կոչուի
ան: Երբեք չընտելացաւ որ և է սուրբի
հետ, և հասկնալի է թէ որ և է սուրբ
պիտի չուզէր շոյել այդ թունաւոր թըշ-
նամին, որուն վրայ կը տանին իրենց
բռնի յաղթանակը Զինուորական կամ
Զիաւոր Սուրբերը, (Գեորգ, Մինաս, Թէո-

1. Վիշապազանց պաշտամունքը — Ա. — Բերակ-
նեան. — Ատրպետ, «Բազմավէպ» 1931, էջ 310, Բ.
սիւն.

Սերէկ բարեկամիս Ատրպետի այս յօդուածին մէջ
յայտնած ինչ ինչ գաղափարներուն համաժխտ չեմ. ար-
դէն 1931 Յուլիոսի կարճ ժամանակ մը երբ Հայաստան
կը զանուէրի, առիթը ունեցայ զինքը ճանչնալու և իր
հետ ալ այս մասին անձամբ վիճարանելու. իր այդ
յօդուածին մէջ տեղագրական թանկագին պաշար կայ,

սակայն իր ճիշդ Անահիտը վիշապին հետ նոյնացնելու
և ուրիշ կարգ մը ծայրայեղ կէտերը հեռու են համոզիչ
ըլլալէ և նոյն իսկ հակառակն ալ ցոյց կու տան: Այս
մասին զուցէ անդրադառնամ իմ մէկ նոր աւարտած
ուսումնասիրութեանս մէջ «Չրապաշտութիւնը հայոց
մօտ և անոր հետքերը հայ արուեստին մէջ»:

2. Հայ Էջեր. — Ա. Զօպանեան, Նկար թիւ 44.
3. Սուրբերն ու Անտունները. — Ե. Ե. Գ. —
Սիոն. Երուսաղէմ, 1928, էջ 152.

դորոս, Սարգիս, եւն.) իրենց նիգակին ծայրովը գետնին գամելով գայն. մինչ ուրիշ սուրբեր ալ խաչակնքումով, աղօթքով կամ բերնի փչումով կը փճացնեն հասարակաց վտանգ սպառնացող եղեռնաւոր այդ զագանը: Մեկնութեան չեն կարօտիր այս սպանութեան զիրար յիշեցնող պարագաները, վասն զի Սատանը ոտնակոխ ընելու խորհրդանշական դրուագներ էին անոնք վարք Սրբոցնեումէջ ընդելուզուած¹: Նախ խնդրոյ նիւթը օձէն աւելի վիշապն է, թեւաւոր: Իսկ դժուար պիտի կարենան բացատրել թէ ինչո՞ւ միայն Սյր և քաջ պատերազմող սուրբեր վիշապաքաղ կամ օձ սպանող են նկատուած և ներկայացուած²: Ըստ իս ատոր պատճառը Սեմական ծագմամբ միաստուածութիւնը (մարդաստուածութիւնը) իր Գրիստոնէութեամբ, և Արիակա նութեան հին ազդեցութիւնն է, որուն ենթակայ ենք և Հայերս³:

Վիշապասպանութեան չարայաղթ գործով զբաղեցաւ հայ Գրիստոնէութիւնը որքան որ միջոցները կը ներէին, թէեւ երբեմն նոյն այդ եկեղեցւոյն շատ կարկառուն զէմքերը շեղած են ընդհանուր կանոնէն. օրինակ, Գրիգորիս Աղթամարցի կը զրէ ինքն իր կողմէն.

«Յաւճէն շատ զըրուց գիտեմ բայց չկարեմ զըրել հաւասար.

Աւճն է իմաստուն խելօք հրամայեց տէրն կե-
նարար.

Աւճն է վիշապի ծընունդ սողոմոն զըրեց ի
հանճար.

Աւճս որ ի ձըւէն ելաւ, նա կոխեց գերկիր հա-
ւասար»:

Ինչպէս ըսի, Աղթամարցին իր կողմէն կ'աւելցնէր այս տողերը պարզապէս, ու

րովհետեւ այս հեղինակը աւելի հայ ժողովրդական բանաստեղծ էր, աշուղ էր, քան թէ քրիստոնէական խորիմաստ վարդապետ, որով ենթարկուած էր աւելի հայ աւանդութեանց: Հայ աշխարհիկ արուեստները, որոնցմէ էր հիւսուած եղէնը իր մեծագոյն մասով և գորգաշինութիւնը, ազատ մնացին այդ ճնշումէն, որով բաղդատմամբ մնացին անաղարտ:

Արդ անգամ մը որ նկատի առնենք այս տեսակէտը, դիւրաւ կարելի է պատասխանել Mr. Popeի մէկ ուրիշ զիտողութեան. ան կ'ըսէ. «Եթէ այդ վիշապ գորգերը իրապէս հայկական են ինչո՞ւ չենք կըրնար գտնել անոնց գծագրածներէն կամ գոնէ կապակցութիւն մը ուրիշ տարրեր զարդային գեղարուեստներու մէջ որոնք գիտենք թէ հայկական են: Ոչինչ կայ ճարտարապետական զարդերուն մէջ, ոչ ալ հայկական տարրեր հիւսուած եղէններու կամ նկարներու մէջ, որ ցոյց տայ որ եւ է ուղիղ յարաբերութիւն վիշապ գորգերու նկարազարկան գծագրութեանց հետ, և եթէ որ և է մէկը գտած է մանրանկարներ, գրքերու ծաղկումներ որոնք կը կրեն նմանօրինակ զարդային ոճեր, պէտք է որ հրատարակուին»⁴: Առաջին ակնարկով իրաւացի կ'երեւայ զիտողութիւնս, սակայն առ այս պատասխանեցի անողղակի կերպով քիչ առաջ երբ Հայ Գրիստոնէական եկեղեցւոյ և Հայ գորգաշինական աշխարհիկ արուեստին իրարմէ անջատ մնացած ըլլալուն վրայ ծանրացայ և պատճառները բացատրեցի: Մեզի հասած Հայ արուեստները քրիստոնէական անմիջական ազդեցութեան տակ գտնուած են, օրինակ, ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, ձեռագրաց մանրանկարչութիւն, գրականութիւն, որով այս

նինք. նոյնիսկ իբր թէ Բարդուղիմէոս Տերաժօր պատկերը տեսած է ի հայտ «Անահիտ և Աստուածածին ի հայտ» կարեւոր և հետաքրքրական ուսումնասիրական նիւթ կը կազմէ.

4. «Հայկական վիշապ գորգերու առասպելը» Թրգմ. անգլ. իմս, «Բագմավէպ» 1930. Թիւ 10.

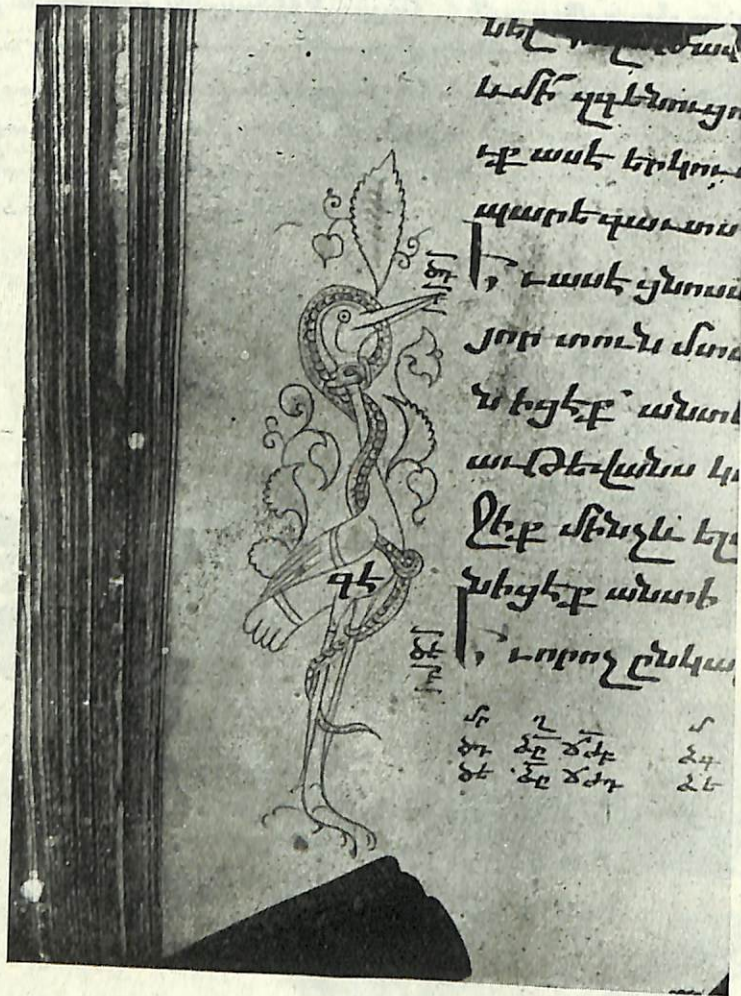
1. Անդ, էջ 149.
2. Կարծես Վահագնի և Հերակլէսի հետեւողութեամբ.
3. Այսու հանդերձ Անահայ մայրապաշտ գաւակներս շարունակեցինք քրիստոնէութենէ վերջ ունենալ Աստուածածնի հանդէպ այնպիսի խոր և աստուածային պաշտամունք՝ որպիսին չունի ոչ մէկ քրիստոնեայ ազգ: Ասոր իբր փաստ անհատնում տուեալներ ու-

Ներուաղէմի Ս. Յակոբի մատենադարանի մէջ գտնուած մը
Սեպար ցոյց կու տայ իբր թէ վիշապ մը, որուն ոչ-հայկական հանգամանքը նկատելի է և պարզապէս
օձ մը կը ներկայացնէ որ մեծ նմանութիւն ունի յաջորդ նկարին մէջ ցոյց տրուած լուսանցազարդին
օձին հետ, առնուած նոյնպէս Երուսաղէմի ձեռագրատան Աւետարանէ մը: Նշանակելի է որ եր-
կուքն ալ ունին գալար մը կամ կապ մը պոչերուն վրայ, հաւանաբար ոչ-հայկական աւանդու-
թեան մը պատճառաւ, քանի որ օձերը հայկական չեն:

արուեստները՝ որոնք մեզի ծանօթ եղողներն են՝ մաքրուած են վիշապէն: Հայ եկեղեցւոյն ԹԳ-ԹԳ դարու նշանաւոր Շաւականագիրներէն Յովհաննէս Երզնկացին է որ կը գրէ իր «Անձինք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» նշխարաց գիւտի շաւականին մէջ «Հովուին հսկողի ճշմարիտ

շապին որմէ մաքրուիլ կը ցանկային հին հայք. որով անշուշտ մաքրել ալ կը ցանկային նաեւ մեր գեղարուեստի այն մասերը որ եկեղեցւոյն կը ծառայէին: Իսկ գորգերու արուեստին նման աշխարհական արուեստներ կը մնային թիւնիք վիշապին թաթխուած: Այսպէս այդ արուեստը

Լուսամբազարդ Նրուսաղէմի Ս. Յակոբի վանքին թիւ 1949 ձեռագրէն

և քաջ հովուին պատկերի՝ հովիւքն եղեն հետեւողը, զոր ամբողջեցին զմարմինն մաքրու մերձ ի յայրըն Մանեայ մեզ դեղ ախտից մաքրութեան. որով սրբիմք հոգւով ի թիւնից վիշապին»: Այս տողերուն մէջ շատ բան կը խտանայ. կ'արժէ կանգնիլ թիւնից վիշապին բռնելուն մօտ և երկար որոճալ. երկու բառեր թիւնից վի-

գրեթէ բոլորովին կը տարբերէր միւս Հայ արուեստներէն. այնու հանդերձ աւելցնեմ որ կայ կապակցութիւն մը այնքան խորունկ որ դժուար թէ որ և է մէկը հարեանցի ակնարկով մը (որպէս Mr. Pope) կարելիութիւնը ունենայ նշմարել ու տեսնել զայն:

Նոյն Ամերիկացի հեղինակը դարձեալ

հապճեպով կը փաստէ թէ «կամաց, բազմաշխատ և դժուար գեղարուեստ մը՝ ինչպէս է գորգաշինութիւնը՝ կրնար զարգանալ Հայաստանի մէջ, առանց ցոյց տալու կապակցութիւն ժամանակակից միացեալ գեղարուեստներուն, դժուար է հաւատալ»¹: Կապակցութեան խնդիրը բացատրեցի, իսկ կամաց, բազմաշխատ գեղարուեստներով միայն և միայն զբաղած են Հայք, վկայ իրենց համբաւը հիւսուածեղէն գործերուն մէջ, ոսկերչութեան, պղնձագործութեան դժուար արուեստներուն մէջ, քանդակագործութեան յոգնեցողիչ աշխատութեանց մէջ, բայց մանաւանդ ձեռագիր գրերու, ծաղկերու չարչարանից, ապերախտ արուեստներուն և աշխատութեանց մէջ: Առ նուազն 20,000 հին հայ ձեռագիրներ հասած են մեզի, այն ալ բազմապատիկ կորուստներ տալէ վերջ, մեր թուական համեմատութեան համաձայն եղած անհամեմատ խոշոր այս արտադրութիւնը անհամապատասխան է որ և է ուրիշ երկրի արտադրութեանց հետ, և մեզի համար ամենապատուաւորը: Գորգերուն զծագրածները պահեցին իրենց աւանդական ծագումը և ձեւերը, եկեղեցիէն անկախ այս արուեստ-արհեստին մէջ: Այս նոյն կասկածները կը տածեմ նաեւ, առանց ունենալու գորգերուն համար ունեցած կարկառուն փաստերը, հայկական միւս հիւսուածեղէններուն համար, որոնցմէ՝ գորգերէն՝ մեր օրերուն հասած հին նմոյշներուն նման նմոյշներ չեն հասած, կամ եթէ հասած ալ են՝ անոնց անձանօթ կը մնանք դժբախտաբար:

Գրիստոնէութիւնը ինչպէս տեսանք ամէն կերպով ջնջել անհետացնել ուզեց վիշապը, որուն համար ըսի նախապէս թէ «հին Հայ գորգաշէնին կը հայթայթէր զծածկի առատ նիւթ և աղբիւր, անոր երեւակայութեան անկապտող հանգամանքով, կը խորհրդանշէր խեղ, խաբարար, բարութիւն, առատութիւն, շէնութիւն. և ինչպէս որ ցոյց պիտի տամ, գորգը իր վիշապով նոյն իսկ օգնական սեպուեցաւ մայրութեան, տղաբերքի, ամուսնեան»: Վի-

շապին արժանիքները ըլլալով այդ ամէնը անտարակոյս իր պատկերը կրող գորգն ալ կը վայելէր այդ բարի համբաւները: Վիշապ զծագրութեամբ գորգն ալ կ'ըլլար սուրբ, ազգեցիկ խորհրդանշան մը իր պաշտամանց յատուկ ուղղութեամբ, ինչպէս որ Յիսուսի խաչելութեամբ խաչը եղաւ յոյսի, փրկութեան, ապաւէն, նշան: Եւ ասիկա բացարձակօրէն պարզող անտարակուսելի ապացոյց մըն է հետեւեալ աղաւաղեալ քիչ մը աւանդական հին սովորութիւնը որ Հայութեան վերջին ամբողջութիւններէն եղող Ղարաբաղի Հայոց մէջ դեռ գոյութիւն ունէր:

«Ղարաբաղի գիւղերում և թէ Շուշի քաղաքում սովորութիւն կար և այժմ էլ ընդհանրացած է...: Երբ վերջացնում են գործուածքը (գորգին) և մնում է մօտ մի արշին չգործած աւելի տեղ, խնձոյք են կազմում, հարեւաններին ու բարեկամներին կանչում գորգը կտրելու օր»:

«Չրերք, ամուլի կամ յղի կանայք այդ օրը զալիս են իրենց բախտը փորձելու, տղայ կամ աղջիկ կ'ունենան թէ ոչ, դրա համար ոստայնի վրայ չգործուած թելերի մէջտեղից կտրում, ծակ են բաց անում. ամուլի կիներ անց է կենում երեք անգամ այդ ծակով և ոստայնի տակ ոտները մեկնում: Գորգը կտրելով ընկնում է նրա վրայ: Հանում են ասպը տալիս մի տղայի որը ձի շինած դուրս է վազում, եթէ փողոցում առաջին անգամ տղայի է պատահում, ասել է այդ կիներ տղայ կը ծնի, եթէ աղջկայ է պատահում՝ աղջիկ»²: Ահա ասիկ հին գրեթէ նախաքրիստոնէական սովորութիւն մը որ վերապրեր է Ղարաբաղի անթափանցելի շրջանին մէջ, կորսնցնելով իր ինչ ինչ մանրամասնութիւնները, որոնք սակայն դիւրաւ կարելի է ճշդել ու ամբողջացնել: Այդ մանրամաս-

1. «Հայկական Վիշապ Գորգերու Առասպելը» Թրգմ. անգլ. իմս, «Բազմավէպ» 1930. Թիւ 10.

2. «Բարդ գգելը և գորգ գործելը Ղարաբաղում». Կ. Կ. Մելիք Շահնազարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1928, էջ 477.

անութիւնն է վիշապին գոյութիւնը գորգին մէջ: Անտարակուսելի է որ այս աւանդու-
թիւնը կամ սովորութիւնը յատուկ էր
միայն վիշապով գորգերուն, որ սակայն
իր սկզբնական վիճակէն շեղած և Ղարա-
բաղցոց մէջ մնացած է իբր որեւէ գորգի:
Դարերը՝ որոնց մէջէն ստիպուած էր ան-
ցնիլ այդ սովորութիւնը՝ խղճամիտ են եղած
միայն այդքան բան մը փոփոխելով գո-
հանալնուն համար¹:

Վերոգրեալին համար վաւերական նը-
պաստ մըն ալ: Այժմու գոյութիւն ունեցող
հնագոյն վիշապ գծածեւով Հայկական
Գորգերը ընդհանուր միաձայնութեամբ ըն-
դունուած է որ Ղարաբաղէն են: Որով
Ղարաբաղ աւանդութեանց պահպան ըլ-
լալէ զատ նաեւ արուեստը՝ իր բնատրիպով
պահպանած է, և հաւատարմութեամբ մը
որ՝ ըիչ կամ շատ՝ կայ վերջապէս, մեզի
կտակած է այդ թանկագին նշխարները
գորգին և վիշապին վրայօք: Անշուշտ այս
ալ ունի իր պատճառները որոնք կրնամ
բացատրել:

Հայ աշխարհի զանազան շրջաններուն
մէջ հիւսուածեղէններու զանազան տե-
սակներ զարգացած էին: Երզնկայի մէջ
Պոմպազին (պուգերամ), Մշոյ մէջ Պոքա-
սին, Տիարպէքիւրի մէջ տարբեր բանուած-
ներ, արեւմտեան Հայաստանի սահման-
ներուն վրայ մանուսաններ, Հայաստանի
զանազան կողմերը տարբեր շղարշներ,
կերպասներ, զանազան տեսակ կապերու-
ներ (քիւլմ), այծի մազէ հիւսուածեղէն-
ներ, գորգեր, եւն., եւն.: Այս տարբերող
հողմասները ունէին իրենց յատուկ հիւ-
սելու, ներկելու, գծելու արուեստի և ար-
հեստի մասնաբաժանումները: Ասոնք ալ
իրենց կարգին իրենց զարգացման շրջ-
անները ունեցան:

Վիշապ գորգերէն զատ Հայաստանի
մէջ կը հիւսուէին տարբեր գծածեւով գոր-
գեր ալ, այս մասին տարակուսելու չէ:
Սակայն վիշապ գծածեւը ընդհանրապէս
աւելի շատ կը գործածուէր Հին Հայաս-
տանի հիւսիսային կեդրոնական մասին
արեւելեան շրջաններուն մէջ: Արեւմը-

տեան կողմերը քրիստոնէութեան երեւու-
մով, բիւզանդական ազդեցութեամբ, և
հարաւային Հայաստանի մէջ Արար -
Մահմետական արշաւանքներուն սկզբնա-
կան ճնշումին պատճառաւ, նաեւ հետե-
ւորդ երեւութեան ազատութեան շրջա-
նին. խալիֆաներու պահանջները ու ա-
զահութիւնը այդ նոյն վիշապ գորգերու
արհեստ-արուեստը ալ աւելի սահմանա-
փակեցին, նախապէս յիշած հողմասնե-
րու մէջ, առանց սակայն հոն զանոնք
անաղարտ թողու: Հայաստանի այդ
սեղմեալ արեւելեան ծայրագաւառներէն
կարեւորներէն մին եղաւ Սիւնեաց աշ-
խարհը և անմիջական լեռնային շրջան-
ները, Հայկական ազդեցութեան տակ
գտնուող Աղուանից աշխարհը, որոնք այժմ
ծանօթ են իբր Ղարաբաղ, Գաղագ, Շիր-
ուան, Տաղիսթան (Գապիսթան) նաեւ Շա-
մախ: Կ'արժէ չմոռնալ նաեւ Կենճէի,
Գաղագճայի շրջանիկները, ուր զեռ հա-
ւատարիմ հին աւանդութեանց նախկին
գծածեւերու, հայ թէ մահմետական կը
բանին հայկական գորգեր: Վիշապի զը-
ծածեւով գործերուն նահանջին նման եղաւ
նաեւ Արարական ազդեցութեան արդիւնք
եղող քիւլֆի գրածեւ գորգի հայկական
սանդղագործութիւն եղող գծածեւերը: Այս
վերջնոյն նահանջը տեղի ունեցաւ աւելի
ուշ, և նահանջին պայմաններն ալ կը
տարբերէին²: Վիշապ գորգերու նահանջի
միջոցին և անկէ վերջ զարգացող Արա-
բական ազդեցութեան արդիւնք եղող քիւլֆի
ձեւը նոր արդիւնք հայթայթեց հայ գոր-
գաշէն-գծագրին: Իսկ վիշապ գծագրու-
թիւնն ալ դարձեալ Արար ազդեցութեան
տակ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ, վի-
շապը իլուեցաւ իր տիրապետող առան-
ձնութենէն, Արարական ճոխութեան իւր-

1. Զարմանալի է որ ԺԴ - ԺԶ դարու եւրոպական
այն նկարներուն մէջ ուր գորգը ներկայացուած է, ա-
մէնքն ալ կը կրէին Ս. կոյսը և Մանուկ Յիսուս Բա-
ցառութիւն է Հոլլանդի նկարը:

2. Այս մասին աւելի և պէտք եղած մանրամասնու-
թեամբ տեսնել իմ «Հայ և Արար զեղարուեստական
հրատարակութիւնները» ուսումնասիրութեան մէջ:

ճողումը եկաւ վիշապը գրեթէ կորսնցնել
գորգերուն գծագրական երկրորդական
նեղնուազ դիրքերուն մէջ: Բոլորական ազ-
դեցութիւնը թէեւ երեւակայական զարդե-
րու վերածուեցաւ սակայն այնպիսի վիճակ
մը ստեղծեց որ անոնց (վիշապներուն)
բնիկ ծագումն իսկ շփոթել պիտի տար
մեզի: Երբ այս զարգացումն ալ անճի-
տուեցաւ, Սելճուք, Թաթար, Թուրք ար-
շաւանքները Հայաստանը անապատի մը
վերածեցին, որմէ վերջ ԺԵ-ԺԶ դարերու
ընթացքին Հայաստան եղաւ անիշխանա-
կան քառս մը, ուր գորգաշինութեան պէս
արուեստներ չէին կրնար ապրելու տար-
րական պահանջն իսկ ունենալ, ուստի
այս զարգացումն ալ ստիպուեցաւ նա-
հանջել, կղզիանալով Հայաստանի ապա-
հովագոյն լեռնային շրջաններուն, կով-
կասի և Ղարաբաղի կողմերը ու մէջը,
ուր շնորհիւ բնական տուեալներու, եր-
կիրը պահեց իրեն տրուած այս թանկա-
զին աւանդները: Այս տեղատուութիւնը
նոյն իսկ ոմանց կարծել տուաւ թէ հայ-
կական վիշապ գորգերը ուրիշ ակերէ
յառաջացած են: «Ընդհանրապէս կ'ը-
սուէր թէ այս գորգերը Եւրոպայի մէջ
ծագում առած էին»¹: Մինչ իրականու-
թիւնը սա էր որ անոնք հոն մղուած ա-
պաստանած էին: Եւ միայն նմոյշներն էին
փճացած, փայլուն հայ զեղարուեստական
համբաւաւոր արտադրութիւնը եղող գոր-
գերուն Վիշապ տեսակներուն:

Արարական ազդեցութեան շրջանէն մե-
զի հասած վիշապ գորգերը կը տարբերին
Պերլինի թանգարանի գորգէն կամ Սիե-
նայի որմանկարին վրայ գծուած գորգէն:

(Շարունակելի)

ԺԱ դարէն կամ անկէ դար մը աւելի ա-
ռաջ սկսած ըլլալու են Արարական շրջ-
անի կազմութեամբ վիշապ գորգերը, ուր
կան թէեւ կանոնաւոր բայց բազմաթիւ
բաժանումներ (մինչ հին վիշապ գորգերը
ունէին երկու բաժանումներ) կատարուած
իրարու մէջ հիւսուած ատամնաձեւ տերեւ-
ներով, նման վարդի կամ որթի տերեւ-
ներուն, որոնց արմաւենեակ = palmette
կ'ըսէին զեղարուեստագէտք, որոնք Ա. Ս. ի
նկատողութեամբ «պայմանագրական ոճով
գծագրուած չինական յոտուս (lotus ներ)
են, իսկ ըստ ուրիշներու բաց ձեռք մը՝
կարկառուն հինգ մատներով ափէ մը՝ (ներ-
շնչուած և յառաջացած կը նկատուի) կը
նմանին, քիչ կամ շատ այլասերած, հոս
կամ հոն, այս կամ այն գորգին մէջ: Եւ
ինչպէս ըսի՝ վիշապն իսկ իր երեւոյթով
բնօրինակէն (Պերլինի և Սիենայի) վա-
տասերեալ, չարափոխեալ, անճանաչելի
ըլլալու վիճակին հասցուած է:

Իբր վերջաբան այս մասին աւելցնեմ
որ բռնագողթ կամ պանդուխտ հայ գոր-
գաշէն վարպետներուն շնորհիւ օտար աշ-
խարհներու, օտար երկիրներու մէջ գոր-
գաշինութիւնը ծաղկեցաւ, զարգացաւ, ճո-
խացաւ: Եւ հետաքրքիրը դիւրաւ կրնայ
գտնել հայկական յատկանիշներ Հայաս-
տանէն հեռու շինուած ոչ-հայկական բազ-
մաթիւ թէ հին և թէ նոր գիրքերու մէջ,
որոնց անծանօթ հեղինակներէն ոմանք
նոյն իսկ հայեր ըլլալու էին:

2. «Շանթ», 1912, էջ 417. Իսկ Մ. Բոք երկար-
օրէն. — տես իմ թարգմանածս, «Բազմապէս», 1931,
էջ 115-124.

